

УДК 911.53

В. М. ВОЛОВИК, д-р геогр. наук, доц.

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського,
вул. Острозького, 32, Вінниця, 21000
wolowyk@gmail.com

ПОЛЬСЬКІ СІЛЬСЬКІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ ПОДІЛЛЯ

Розглядаються особливості структури польських сільських етнокультурних ландшафтів Поділля. Виділені загальні закономірності формування цих ландшафтних комплексів, їх етнокультурні риси та особливості господарювання. Зазначено наявність «ядра» у вигляді житлової частини – «садиба», ландшафтною – «садово-парковий ландшафтний комплекс» та периферії – «фільварок». Проаналізовано історико-культурні особливості формування сільських етнокультурних ландшафтів XVII – початку XX сторіччя. На прикладі садиби Добровольського в селі Федорівка Шаргородського району Вінницької області розкрито сучасний стан та особливості природокористування польського сільського етнокультурного ландшафту; створено ландшафтну карту. Наголошено на перевазі міждисциплінарного підходу, з урахуванням здобутків фізичної географії, історії, етнології, геополітики, соціальної та економічної географії.

Ключові слова: сільські етнокультурні ландшафти, поляки, Поділля

Volovyk V. M. POLISH ETHNOCULTURAL RURAL LANDSCAPES OF PODILLYA

In the article the features of the structure of the Polish ethnocultural rural landscapes of Podillya. Dedicated general laws of formation of these landscapes, their ethnocultural features and characteristics of management. Indicated the presence of «core» in a residential part – «estates», of the landscape – «garden and park landscape complex» and peripherals – «folwark». Analyzed historical and cultural characteristics of ethnocultural formation of rural landscapes XVII – early XX century. For example Dobrovolsky estate in the village Fedorivka Sharhorod region's Vinnytsia oblast reveals the current state of nature and characteristics of Polish rural ethnocultural landscape; created landscape map. Emphasized the superiority of an interdisciplinary approach, taking into account the achievements of physical geography, history, ethnology, geopolitics, social and economic geographies.

Keywords: ethnocultural rural landscapes, poles, Podillya

Воловик В. Н. ПОЛЬСКИЕ СЕЛЬСКИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ЛАНДШАФТЫ ПОДОЛЬЯ

Рассматриваются особенности структуры польских сельских этнокультурных ландшафтов Подолья. Выделены общие закономерности формирования этих ландшафтных комплексов, их этнокультурные черты и особенности хозяйствования. Отмечено наличие «ядра» в виде жилой части – «усадьба», ландшафтною – «садово-парковый ландшафтный комплекс» и периферии – «фильварок». Проанализированы историко-культурные особенности формирования сельских этнокультурных ландшафтов XVII – начала XX века. На примере усадьбы Добровольского в селе Федоровка Шаргородского района Винницкой области показано современное состояние и особенности природопользования польского сельского этнокультурного ландшафта; создано ландшафтную карту. Отмечено преимущество междисциплинарного подхода, с учетом достижений физической географии, истории, этнологии, геополитики, социальной и экономической географий.

Ключевые слова: сельские этнокультурные ландшафты, поляки, Подолье

Вступ

Початок впливу польської етнокультури припадає на XV-XVI сторіччя. У XVIII сторіччі найбільшими землевласниками у Правобережній Україні стають польські магнати Любомирські, Потоцькі, Яблоновські, Чарторийські, Сангушки, Браницькі. Поруч з селами формуються фільварки та садиби з палацово-парковими комплексами. Землю у садибах поділяли на селянську (українську, частково польську) і садибно-фільварочну (переважно польську).

Вивченням території Поділля та захід-

ної частини України польських етнокультурних ландшафтів займалися українські та польські дослідники на початку XXI сторіччя. Наприкінці XIX – початку XX сторіч опубліковані праці про маєтки Подільської губернії [2, 13, 14], у яких проаналізовано структуру садиби і фільварку, розглянуто ґрунтовий покрив та сільськогосподарське використання. Серед садиб: фільварок Загребельного поблизу села Корделівка; садиби Голяки, Шершні, Сутиски, Тиврів графа П. О. Гейдена; Плоске В. І. Шашкевича; Голзубинецький В.В. Скибневського; Шпиків М. П. Балашева [11]. Садиби та палацово-

паркові ландшафти детально описані польським дослідником Р. Афтаназі [19]. На початку XXI сторіччя вивченню етнокультурних ландшафтів садиб та фільварків Поділля присвячено праці українських істориків та краєзнавців: В. Б. Атаманенка, І. О. Ворончука, Ю. В. Овсінського, В. В. Павлюка, О. С. Петренка, Н. С. Соснової [4]. Історію формування палацово-паркових комплексів Хмельницької області під впливом польської етнокультури висвітлені у праці Б. О. Пажимського [15]; садиб Деражянського райо-

ну Хмельницької області [8].

Метою роботи є вивчення структури сільських етнокультурних ландшафтів Поділля. Для досягнення цієї мети необхідно було вирішити такі завдання: проаналізувати формування та структуру сільських етнокультурних ландшафтів регіону під впливом польського етносу; розкрити етнічні особливості природокористування у досліджуваних ландшафтних комплексах.

Об'єкти та методи дослідження

Об'єктом дослідження є сільські етнокультурні ландшафти Поділля. Предметом дослідження є особливості структури та природокористування у сільських етнокультурних ландшафтах польської генези. Під час проведення досліджень нами використано такі методи: ретроспективного й аналітико-карто-

графічного аналізу застосовані для історико-ландшафтознавчого дослідження етнокультурних ландшафтів; теоретичного узагальнення та систематизації фактів дали можливість сформулювати поняття сільських етнокультурних ландшафтів.

Результати досліджень

В українській мові використовують термін «садиба», «масток», у польській та німецькій – «фільварок» (пол. folwerk, від нім. vorwerk – хутір, ферма). У Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV-XIX сторіччях це багатогалузеве господарство, засноване на праці кріпосних селян і орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж. В Україні фільварки вперше з'явилися в Галичині у XV сторіччі. У більшості українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, фільваркова система господарювання впроваджується із середини XVI сторіччя. Окремі фільварки спеціалізуються на сільськогосподарських промислах: поташ, бортництво, гуральництво. У XIX сторіччі через неприбутковість почали занепадати. У Галичині фільварки називались панськими (шляхетськими) господарствами і збереглися до 1917 року.

За інвентарним описом, класичний фільварок XVII сторіччя мав дві частини: подвір'я фільварку (садибу) та фільваркову ріллю. Подвір'я, яке огорожувалось тином або частоколом, складалось з житлових приміщень (1-3 будинки), комплексу господарських будівель: кухні та пекарні, комори, лазні, погребі, льохи, возовні, солодовні, бровари, винниці, гумно зі стодами і клунями, стайні, шопи, хліви. На подвір'ї або поруч розташовувались великі рибні ставки, пасіки, млини.

У середньому на один фільварок припадало 250–350 моргів (150-200 га) орних

угідь. Фільварки у 960-1110 моргів (550-650 га) вважалися великими. До таких, наприклад, належав Новокосятинівський – 524 морги орних й 694 морги умовно придатних під оранку (зарості, болото, яри, дороги, луки, сади, ставки) угідь; у Голозубинцях маєток В. В. Скиб-невського мав 2550 десятин (Голозубинецька економія: садиби і городу – 59 дес., орної – 660 дес., лісу – 444 дес.; Меланська економія: садиба і город – 28 дес., орної – 1068 дес., лісу – 116 дес.). Однак під угіддями фільварку було лише 19,4% площі маєтку, причому орні угіддя склали 8,5% [12]. У Шепетівсько-Анто-нінському маєтку, який належав Й. Потоцькому, було 43 фільварки з 24 500 десятинами угідь [3, с. 56]. У Галичині кількість фільварків зростала, виникали фільварки у сусідніх селах, які об'єднувались у ключі, а окремі фільварки і ключі – в економії, до яких входило 10-15 фільварків [7].

В. Б. Антонович, описуючи територію Брацлавщини, згадує маєтки Грановських, дисперсно розташованих у районі Кам'янецького, Летичівського і Брацлавського замків. Автор зазначає особливість природокористування у ресурсній зоні садиби: «...Важинский только небольшую относительно часть обширных полей Грановщины распахивал под хлеб. Остальные поля он обратил в пастбища и откармливал... волов, коров, овец, коз и свиней... Значительный доход владелец имел из домашней птицы. Наконец,

важкою отраслю представляло пчеловодство. Зато, ми не зустрічаємо ні одного намека на огородництво і садоводство» [1, с. 84].

У структурі магнатської садиби в Подільському воєводстві у 30–70-х роках XVIII сторіччя переважало екстенсивне зернове господарство. Загалом, такий спосіб виробництва супроводжувався недостатнім угноєнням орних ґрунтів, значними обсягами висіву на одиницю площі ярих та озимих зернових. На Поділлі переважали посіви жита і вівса, меншу площу займали гречка, ячмінь і пшениця. Просо і горох сіяли в незначних кількостях. У Східній Галичині розподіл посівних культур відбувався так (у порядку зменшення площ): овес, жито, ячмінь, гречка, пшениця [9, с. 15].

У XIX сторіччі до ядра садиби входив панський будинок або палац, садово-паркові ландшафти, оранжереї, виноградники, городи, ставки тощо. М. В. Симашкевич описує англійський парк у селі Голодьки поміщика Сарнецького; сади та парк села Гущинці графа А. І. Холоневського, «расположеннаго съ своими роскошными садами и парками на скале, у подошвы которой разбиваются съ шумомъ вспененныя волны Буга!» [18, с. 265]; розкриває ландшафтні особливості місцевості «Маринка», яка входила до складу маєтку графа А. Красицького у с. Мушкупинці Ушицького повіту: «Представте себе скалу той же породы как и въ Кривчике; но падение воды съ горнаго источника, разбивающейся по ступенямъ возвышенности въ пену, которая, убеливши подошву горы, изливается роскошно по Мураве въ Студеницу. Прямо противъ этого очаровательнаго водопада, среди самой реки возвышается фонтанъ до 30 локтей вышины...» [18, с. 265]. Майже у кожній садибі був цукровий завод, винокурня, млин.

У центральному Поділлі в польських садибах переважали англійські пейзажні парки з палацом у центрі. Наприклад, у селі Ілляшівка, де власниками садиби були Т. Дорожинський (XVIII ст.), С. Букар (XIX ст.), І. Дорожинський (XIX ст.), у структурі є палац, пейзажний парк, офіцина, оранжерея тощо. Палац мурований з цегли, перед фасадом – круглий газон-партер; парк спадає по схилу до ставок; з південної сторони палацу був великий квітник з декоративними кущами. Зараз парк занедбаний, частину використано під садибу голови колгоспу [4].

У ландшафтній структурі садибних парків частку зайнято фруктовими садами. Їх формування починається наприкінці XVIII – початку XIX сторіч. Власники виписували

фруктові дерева, було акліматизовано понад 500 сортів груш та яблук. Великі масиви садових ландшафтів були: Кам'янецький повіт (с. Калина) – поміщик Гумецький; Ново-Ушицький повіт (с. Дашківці) – поміщик Чернецький, Миньківський маєток графа Мархольського; Проскурівський повіт (с. Михалківці) – поміщик Гавронський; Літинський повіт (с. Голодьки) – поміщик Сарнецький, Могилівський повіт (с. Верхівка) – поміщик Михальський; Вінницький повіт (с. Гущинці) – маєток графів Холоневських, (с. Сідлище) – поміщики Щеніовські; Гайсинський повіт (с. Нижня Кропивна) – поміщики Лончинські [17]. У видовому складі саду переважали яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси, виноград.

Ще один ландшафтний комплекс, характерний для садиби, – ставок, де розводили коропу, щуку, карася, ляща, лина, окуня, плітку. Риби було багато. Поміщики, власники млинів, ставків і річок були перед вибором: спускати воду і виловлювати рибу, або тримати воду, щоб працювали млини, а рибу ловити, не скидаючи воду.

У периферійній ресурсній зоні фільварку XIX сторіччя панували європейські сільськогосподарські технології й машини. До 1862 року польським поміщикам у Подільській губернії належало 90 % усіх земельних угідь, де було розміщено 1194 садиби [10, с. 68]. Розподіл земельних угідь також був досить строкатим (табл.).

Значну увагу польські поміщики приділяли бджільництву, а пасіки знаходились у фільварках. Наприклад, у пасіках Старокостянтинівського ключа у 1778 році було 915 вуликів [16]. У садибах створювали сільськогосподарські переробні підприємства: млини вітряні і водяні, які мололи збіжжя, дерли просо, гречку, валяли вовну, били олію. У садибах курили спирт, ткали полотна, виробляли цеглу, поташ. У 1862 році у Подільській губернії була 251 гуральня [5]. Млини ставили при ставках, при боці греблі, щоб млин вібрацією не руйнував греблю і до нього було зручніше під'їжджати.

Наприкінці XIX сторіччя у великих садибах розвиток господарства відбувався шляхом інтенсифікації господарства, впровадження наукових досягнень (сіянка кормових трав, використання сучасної сільськогосподарської техніки, застосування вапнування та мінеральних добрив).

Одним з прикладів польських сільських етнокультурних ландшафтів є садиба Добровольського в селі Федорівка Шаргородського

Структура земельних угідь садиб Вінницького повіту (1855-1856) [6]

Назва	Загалом ріллі, десятин	Структура земельних угідь, десятин							
		Присадибні ділянки		Орні землі		Сіножагі		Ліси	Без використання
		Поміщик	Селянин	Поміщик	Селянин	Поміщик	Селянин		
Тиврівський	1922	40	84	556	665	115	221	241	18
Ярошівський	2522	9	103	548	874	221	290	477	18
Янківський	1136	5	40	335	321	99	113	223	9
Цвіжинський	860	3	22	233	283	46	94	179	21
Браїлівський	2868	99	104	661	648	252	218	886	125
Стрижавський	7870	168	226	552	581	532	491	4280	60

району Вінницької області. Садиба складається з садибного будинку, господарських споруд і фільварку, відокремлених від сільських селитебних ландшафтів дорогами (рис.). Задовільно збережений садибний будинок середини XIX сторіччя та парк зі збереженою планувальною структурою формують єдине ціле з прилеглими ландшафтами. У садибі організований католицький дитячий табір відпочинку.

Особливість ландшафтної структури садиби – наявність пологого схилу з дендропарком і крутого – з лісопарковою частиною, каскад ставків в міжпасмовій сідловині. Репрезентативну частину садиби формує дендропарк, де переважають групи з екзотами та декоративними формами (тсуга канадська, ялина колюча, дуб черешчатий) [4].

Узбережжя засаджене угрупованнями з тополі білої, ясену звичайного, дубу боло-

тяного. Збереглися фрагменти алеї з каштану кінського та липи дрібнолистої. Садиба має ландшафтну і дендрологічну цінність, підлягає реставрації з елементами пристосування до сучасних потреб. Під охорону потрібно взяти окремі екземпляри екзотів, архітектурні споруди підлягають реставрації та музеєфікації.

На початку XX сторіччя кількість фільварків різко скорочується, а після 1917 року в зв'язку зі зміною власності етнокультурна складова має мінімальний вплив на функціонування садиб та фільварків. Функціональне використання садиб змінюється, у них зазвичай розташовують управління колгоспів, сільради, школи та технікуми. У 30-х роках XX сторіччя вплив польської етнокультури спостерігається лише в селах з кількісним переважанням поляків.

Висновки

Існування традиційного сільського етнокультурного ландшафту реалізується у трьох формах: просторовій (природно-культурне середовище етносу), часовій (архаїчний, етнотрадиційний, сучасний шар), динамічній (здатність традиційного сільського етнокультурного ландшафту до змін і збереження).

Різноманітність польських садибних ландшафтів зумовлена двома шляхами їх розвитку: 1) з кінця XVIII сторіччя відбувалась

реконструкція комплексів оборонного типу і перетворення їх у тип репрезентативної садиби і, відповідно формування садово-паркових ландшафтів; 2) з першої половини XIX сторіччя створюється садибний ландшафт як новий вид польських сільських етнокультурних ландшафтів. Польські садиби склалися з трьох частин: житлової, господарської (фільварок) та ландшафтної (паркової). Каркасом садиби був натуральний ландшафт.

Література

1. Антонович В. Грановщина (Епизодъ изъ истории Брацлавской Украины) / В. Антонович // Киевская старина. – Т. XX. Январь, февраль и мартъ. – К., 1888. – С. 74-93.
2. Бертенсонъ В. А. По югу Россіи. Сельскохозяйственные очерки, наблюдения и заметки / В. А. Бертенсонъ. – Выпуск III. – Одесса : «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1900. – 117 с.
3. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський.

– Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; іл.

4. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування : [монографія] / В. М. Воловик. – Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – 464 с.

5. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. / О. М. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 61-71.

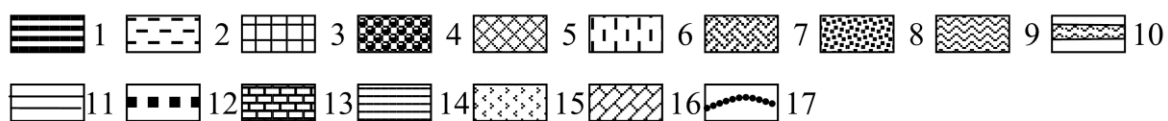

Рис. – Структура сучасних етнокультурних ландшафтів садиби Добровольського села Федорівка Шаргородського району Вінницької області

ПОЗНАЧКИ:

Етнокультурні ландшафти садиби. *Схиловий тип.* Урочища: 1 – пологий лесовий схил (3-5⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими культурами фільварку; 2 – пологий лесовий схил (3-5⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під господарським двором садиби; 3 – похилий лесовий схил (5-7⁰), вкритий сірими опідзоленими слабо змитими ґрунтами під дендропарком (тсуга канадська, ялина колюча, дуб черешчатий); 4 – пологий лесовий схил (5-7⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими слабо змитими ґрунтами під алеєю каштану кінського та липи дрібнолистої; 5 – сильно похилий лесовий схил (15-20⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими середньо змитими ґрунтами під лісопарком; 6 – кругий лесовий схил (12-15⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими середньо змитими ґрунтами під трав'янистою рослинністю; 7 – сильно похилий лесовий схил (12-15⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими середньо змитими ґрунтами під молодими лісокультурними ландшафтами; 8 – пологий лесовий схил (5-7⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими перезволоженими ґрунтами під тополею канадською, ясенем звичайним, дубом болотняним.

Заплавно-руслівий тип. Урочища: 9 – ставки в міжпасмовій сідловині, глибиною 1-2 м, із заболоченим дном; 10 – русло струмка, глибиною 0,5-1,0 м, із заболоченим дном.

Дорожні ландшафти. *Схиловий тип.* Ландшафтно-техногенні комплекси: 11 – асфальтована дорога; 12 – доріжки та алеї садиби.

Селитебні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 13 – малоповерховий тип сільських ландшафтів села Федорівка на пологому лесовому схилі.

Сільськогосподарські ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 14 – польові ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під польовими культурами; 14 – польові ландшафти на сильно похилому схилі (10-15⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими слабо змитими ґрунтами під польовими культурами.

Лісові антропогенні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 15 – лісокультурні ландшафти на сильно похилому лесовому схилі (10-15⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясеню, клену, липи.

Інші позначки. 16 – ландшафтно-технічні системи садиби (1 – садибний будинок, 2 – технічні споруди господарського двору); 17 – межі садиби.

6. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-200 Вінницький повітовий предводитель дворянства. оп. 1. Спр. 148, л. 15-28, 468.

7. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушкевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

8. Єсюнін, С. Мастки Деражнянщини / Сергій Єсюнін // Масток. Науково-красназнавчий збірник. Вип. 1 : матеріали наук.-красназнавчої конф. «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 70-73.

9. Задорожний, В. Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях / В. Є. Задорожний. – Львів : Вища школа, 1989. – 152 с.

10. Кушнір, Л. Б. Польське населення на терені Хмельниччини: сторінки історії / Л. Б. Кушнір // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 64-71.

11. Нейман, Ц. Люди старей Брацлавщины / Ц. Нейман // Киевская старина. – Т. XXX. – К., 1890. – С. 264-281; Т. XXVII – К., 1889. – С. 103-120.

12. Овсінський, Ю. В. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук за спец. 07.00.02. – Всесвітня історія / Овсінський Юрій Володимирович. – Львів, 2005. – 19 с. – укр.

13. Описание Голозубинецкого имения В. В. Скибневского / Сост. Секретарь Подольского О-ва Сельского Хозяйства и С.-Х. Промышл. Агрономъ Ф. Л. Любанский. – Винница : Типография Преамн. Р. Б. Шера, 1911. – С. 1-26.

14. Описание именій Подольской губернии. Выпускъ первый / Составилъ Секретарь Подольского О-ва Сельского Хозяйства и С.-Х. Промышл. Агрономъ Ф. Л. Любанский. – Винница : Типография В. Непойкочицкой, 1908. – С. 1-41.

15. Пажимський Б. Мастки (палацово-паркові ансамблі) Хмельниччини XVIII-XIX ст. / Богдан Пажимський, Олександр Пажимський. – Хмельницький - Київ, 2006. – 160 с.

16. Пажимський О. М. Садибні ансамблі Подільської Волині / Олександр Пажимський. – Самчики-Хмельницький, 1997. – 216 с.

17. Плодоводство въ Россіи. Матеріалы и изслѣдованія. Выпускъ IV. Плодоводство въ Подольской губернии (съ 46 рисунками въ текстѣ и картой) / Сост. Н. И. Кичуновъ. – С.-Петербургъ : Типографія В. Киршбаума, 1901. – С. 1-50.

18. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1875. – № 4. – С. 126, 137; № 6. – С. 189-190; № 8. – С. 250.

19. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II. Ziemia ruskie Korony. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996. – Tom IX. – Województwo podolskie. – 428 s.; Tom X. – Województwo braclawskie. – 575 s.

Надійшла до редколегії 10.03.2015